

же «Саят Нова» — це фільм, який становить одне з най-послідовніших заперечень суті кіно як зображення, що ожило, і водночас підтвердженням можливості його звернення до пластичних, первинних джерел культури. Тільки митець за покликанням міг в епоху масової культури створити річ, сила вираження якої дорівнювала здобуткам середньовічних майстрів, що свідомо применшували свою роль, називаючи себе ремісниками.

Переглядаючи документальний фільм Романа Балаяна «Ніч у музеї Параджанова», я звернув увагу на схожість митця на середньовічних майстрів, його ручні роботи, цю неймовірну здатність робити «щось» з «нічого»,

піднесення клаптиків тканини до рангу предметів значних, насичення духом відходів цього світу. Параджанян репрезентував властивий орієнтальним культурам культ предметів, його мистецтво виростало з ремесла, і то теж було його особливістю. Не суперечило цьому знання ринкової вартості предметів, творець добре знав — всупереч епосі, в якій жив, — як необхідні красиві речі в нашому доквітлі. Чи може дивувати у зв'язку з цим почуте від одного з українських приятелів, що той великий митець взагалі чи не «духом єдиним» жив, самим повітрям? Відразу подумав, що не могло бути інакше, оскільки був сином вірменського купця.

■ Сергій Параджанов. Колаж. Друкується за виданням «Sieriej Paradzanow». Краків. 1998.

СПІВЕЦЬ БОЖЕСТВЕННОЇ ЛЮБОВІ

Тамара Шевченко

Святі були послані на землю, щоб підтвердити: людина створена Творцем за образом і подобою Його. Але вони тікали від світу цього, намагаючись очиститися від гріха та зберегти гармонію — єдність тіла, духу та душі. Втекти від світу і молитися про його очищення — шлях святих. Але є інший шлях — не втеча від життя, а згоряння в ньому, «щоби виплавити зі світу необхідності і розуму Всесвіт Свободи та Любові». Це сказала людина мистецтва — поет Максиміліан Волошин. Йому була визначена доля бути серед людей і, жертвуючи собою, співчувати їм, любити і рятувати їх. У складні часи війн поетові вдавалося стояти над сутичкою, «молитися за одних і за інших» і всіх рятувати — і «червоних», і «білих».

Сергій Параджанов притягує людей до себе кінострічками. Через будинок Волошина у Коктебелі, як через церкву, проходив нескінченний потік палігримів. У Параджанова була двокімнатна квартирка — «хрущовка» на площі Перемоги, у найбільш галасливому і забрудненому місці Києва. Але це був саме дім, а не квартира. Чарівний світ Сергія Параджанова. До нього тягнулися, щоб скинути буденність і пірнути у щастя теплої доброти хазяїна, який роздає власноруч зроб-

лене сациві і при цьому розсипає на всіх іскри гумору та радощів.

Живопис на склі, колажі, створені фантазією і серцем Сергія Йосиповича, улюблені речі, що його оточували, — все незвичайне, на всьому печать його майбутніх кінострічок. Але за часів радянської влади у всьому переважала сіра фарба, поетичне кіно в Україні було яскравим спалахом, його вбили, повісивши на поезію і красу ярлик крамоли. Відповідний до поетичного кіно дім Параджанова позбавили глави, режисера, що намагався відродити традиції кіно Олександра Довженка, посадили до в'язниці.

«Живу — звик, знов вражений, закохуюсь, хвилююсь, маляю і не пишу. Боюся страшного, боюся фіксації. Це не мистецтво. Потрібен відхід на все. Бережіть С. П. і дівчинку. Цілую всіх», — написав він мені з табору. Там особливо яскраво проявився його потенціал. Я завжди перечитую листи Параджанова, коли життя тугим вузлом стягує горло... Бо Сергій Йосипович і там, у нужді, бруді, серед «прокажених та уцінених» (рядки з листа) вмів бачити крихти золота в душах цих «прокажених» убивць, людей, що впали на са-

місіньке дно. «Зараз у мене дивна місія. Я – «Великий Утішитель». Я стикався з колегами з 9 чи 12 судимостями, і кожна людина – це фільм (не рожеве каміння). Рівно о першій дня тут на горизонті проходить потяг. Це перед обідом. І ось вже п'ять років з вагона-ресторану одна й та сама жінка махає фартухом. І всі на неї чекають. Вона є. Це – доброта! У дощ, сніг, вітер потяг запізнюється, а вона махає. І всі знають, що це знов перша година дня».

Неволя, переведення з одного табору до іншого і третього, – це все накопичення матеріалу там, всередині, у глибинах, це занурення у Царство Боже, щоб потім віддати його людям. Святі йшли до пустелі, він був грішним і потрапив до зони ще більших грішників, щоб переплавляти зло у добро і своїм мистецтвом надихати поневоленних. Вони теж робили колажі, малювали, майстрували ляльок, влаштовували виставки. А потім його переводили до іншого табору, і він все починав спочатку: витримував побої, знущання, насмішки і любив своїх катів, і підкорював їх любов'ю, він не молився, але хтось у його таємничих глибинах твердо знав:

«Господь созидает – не губит.

Он не победитель, а зодчий.

Он только сзывает в те глубины,

Где больше вражда не клокочет».¹

І цей хтось вигукував: «Якби мені талант Достоевського – я здійснив би чудо! Але його немає. Є інший. Співочий, – він тут смішний і вульгарний». Але він у цьому помилявся, бо саме цей співочий талант проникнення в інших людей допоміг йому вижити і створити твори про справжню красу людської душі. «А що, якби я був просто продавець квітів чи жіночих капелюхів? І що це за біда. Так, пройшло дивовижних, насичених три роки. Це ще мало! Які дивовижні оригінали! Коли їх записати і де, і для кого? В кожному таборі 1500 людей. Три табори – це 4500 нових людей. Це ціла повість, типажі. Що фільм? Куди подіти цей арсенал? Дивовижно».

Їх записало його серце, те, що спостерігало лише втаємничено, «в просторі найтихішому, безкрайому, в просторі невидимому, єдиному». Сергій Йосипович все знав про себе, ніби бачив себе збоку. Той самий невидимий «хтось» показував йому, як на екрані: «Гуляння під час чуми організовані мною – доброта і бідність, вірменський торговий характер пана і лорда, – все це поєднувалося, як клініка і патологія»².

«10 років, 138 місяців безробіття і самотності» не змогли вбити дару, яким він був наділений. Ці роки тільки виплавили його дух, щоб він міг створити кінострічки про «Всесвіт свободи і любові» – «Мистецтво живе кров'ю принесених жертв». Сергій Параджанов, як і Макс Волошин, був мислителем, поетом і художником, тому він і «віддався» кіно, розуміючи, які величезні можливості таїть воно, об'єднуючи в собі всі ці види мистецтва і, найголовніше, лишаячи їх у пам'яті людства як зоровий образ. «Кінооко» здійснює споконвічну мрію – «спинися, мить, ти прекрасна».

«Кіно дуже молоде, воно все у майбутньому», – сказав якось режисер своїй дружині Світлані Щербатюк. І сам Сергій Параджанов – з майбутнього, з того світу, де дух творить лише красу, любов і радість. Відомий оператор і режисер Дзига Вертов теж страждав від того, що йому не давали можливості використовувати могутній потенціал кінокамери, його «кінооко» намагалось освітити глибини серця людини, беручи документи з самого життя, зупиняючи мить за миттю, щоб скласти накопичені коштовності

■ Сергій Параджанов. Автопортрет з одним крилом.

до всеохоплюючої скрині вічної пам'яті: ігрове кіно без акторів! В цьому сенсі безсмертні твори Сергія Йосиповича зникають із документальним кіно Дзиги Вертова. У Параджанова є актори, але вони не грають, його кінокамера розглядає їх як творіння Творця. Бог створив «грудку просякнutoї духом глини»³, дав їй божественне тіло, красу, радість бачити і пізнавати природу, тварин, небо, річки, чути спів птахів, пити, їсти, насолоджуватися плодами.

Руки... Вони проходять через усі фільми режисера, як диво, яке ми не помічаємо. У «Тінях» – руки Івана та Марічки, ніби гілки дерева тягнуться одна до одної, у «Саят Нові» руки коханої плетуть мереживо життя, руки гончара, який ліпить з глини глеки, як Бог людей. Режисерові властиво вдивлятися у серцевину кожної речі. У своїх фільмах він показує нам, як має бути, він уже відсіяв бур'яни, бруд і сміття – адже Творець створював свій Образ і Подобу, а вони – гармонія і краса.

Поет і його кохана у «Саят Нові» – це Адам і Єва до гріхопадіння, вони роз'єднані, але ж вони – єдине ціле. Геніальна актриса Софіко Чіаурелі завдяки генію Параджанова не грає ані поета, ані кохану, вона стає образом і подобою Бога, і глядачеві здається, що він потрапив до Едему і присутній при створенні світу. Торкаючись кожної речі, Параджанов одухотворює її, і вона співає, плететься мереживо любові й виникають рядки:

«Откуда ты (я соловью).

Не плачь! Не плачь! Я слёзы лью,

Ты розу ждёшь, я – милую...

Не плачь! Не плачь! Я слёзы лью.

Как кипарис, один стою.

Пой, соловей! И я пою.

Ты розу ждеш, я — милую...

Не плачь! Не плачь! Я слёзы лью».⁴

Цих віршів у канві фільму немає, там тільки два обличчя і мовчання. Але в тому і є геніальність режисера, він вловив внутрішній ритм поезії великого ашуга і переніс його на весь фільм. Саят Нова — збірний образ усіх поетів, але разом із тим це і він сам, єдиний і неповторний. Відбулася зустріч «двох духів-в'язнів, що зав'язли у речовині»⁵ — Саят Нови і Сергія Параджанова: 1700-ті й 1900-ті роки з'єдналися, і часу не стало...

«Будь-яка справжня творчість є замаскована зустріч однієї люблячої людини з іншими, і часто на таких великих відтинках часу, що без книги, картини, звуку ці люди у межах Землі ніяк не могли б зустрітися. Через сум, через страждання, через смерть свою, через усі перепони силою творчості приходять людина назустріч іншій»⁶. «Воспеть спешу, пока дышу», — вигукує Саят Нова. «Як страшно пропустити прекрасне», — сумує у зоні Сергій Параджанов. Прекрасне не можна пропускати, ним треба насичувати, і режисер поспішає наповнити фільми цим прекрасним, щоб люди зрозуміли: усе так просто, треба лишень прозріти і побачити красу навколишнього світу.

Маленький поет, хлопчик, лежить на землі, притиснув до неї вухо і слухає, як вона рухається, як росте трава, шурхотить коріння, дитина точно знає: вона жива. Підіймається по сходах на дах, де вітер гортає сторінки мудрості, книги, старовинні фоліанти, в яких зафіксована історія усього людства. Книжки на даху — справжні, антикваріат. Параджанов ніколи не користувався бутафорією, підробками — в цьому цінність всього того, що глядач бачить на екрані. Краса фресок, людського тіла, душі, що світиться через очі, килимів, старовинного начиння — все зупинене кінокамерою і складене до скрині Пам'яті. Коні-скакуни, верблюд, чарівні птахи-павичі, білі голуби, безкраї простори, рожево-білий храм на чорному тлі, дзвін, що супроводжує весілля, хрещення дитини — все показано як таїнство, чари навколишнього світу. Смуток, сварки, жахіття, вбивства — ілюзія, міраж для Параджанова.

Фільм «Сурамська фортеця» знятий після ув'язнення й багатьох років простою. Тут той самий стиль, що й у «Саят Нови»: золотисті коні, білі голуби, павичі, верблюд, що кланяється, маленькі гранати, кинджал і два величезних собаки, що нагадують сфінксів, — це символи нашого життя. Кожна річ таїть у собі нерозкриті можливості — вбивство, кров і сторожа, що охороняє «книгу життя», до часу її не треба розкривати. У «Сурамській фортеці» є відгомони зони: житло провидиці-відьми схоже на потойбічний світ, це простір Аїда, де в напівтемряві проглядаються синьо-червоні тони.

Сергій Йосипович писав мені з ув'язнення сюжет: «У місті танк. Це слава. Це Перемога. Його фарбують, у ньому відбиваються вогні салюту. До нього підводять вогонь... Він у кільці для екскурсій та іноземців. Але одного разу собаку привели до танка... він обнюхав постамент — і лапами на танк. В танку — притон... карти, насильство, наркотики. В танку — вбивство, в танку все, що породив останній час... Тут і дармоїди, і рецидивісти, і закохані віддаються одне одному, і все це жахливо... Правителі перекрыли танк, заварили люк електрозварюванням».

А в «Сурамській фортеці» юнак іде на жертву, щоб вистояла фортеця і прийшла Перемога. Він добровільно дає себе замурувати. Співець гармонії, божественної любові переплавив

зло на добро, перетворив задум із танком на жертвну відмову від себе заради блага людей.

«Я сам избрал пустынный сей затвор
Землю добровольного изгнания,
Чтоб в годы лжи, падений и разрух
В уединении выплавить свой дух
И выстрадать великое познание», —
писав Максиміліан Волошин.

Параджанов не вибрав зону добровільно, його насильно впустили до Аїду, але саме там він вистраждав «велике пізнання», пройшовши крізь темряву, вийшов на світло, засвітився своєму останньому фільмі «Ашик-Керіб» казковою веселкою людського щастя. Якщо у «Тінях забутих предків» злі сили руйнують любов Івана та Марічки, то в «Ашик-Керібі» любов перемагає зло, проходить через смуток, перепони, змови, наклепи, з'єднує два люблячих серця в одне.

...Перший кадр «Саят Нови» — три гранати. Їх сік, як наш кров, під шкіркою багато насінин, що з любов'ю притислися одна до одної. Гранати у режисера скрізь — і в «Саят Нови», і в «Ашик-Керібі», і в «Сурамській фортеці». Це символ щастя і сили, символ того, що люди мають з'єднатися з гранат Любові, і тоді лише їм вдасться перейти через кордони тіла, щоб скинути назавжди оболонку смерті, що розриває душу.

Статика, плавність, уповільненість кадру зупиняє мить, збликає глядача: вдивися у суть цих речей, проникни до сущини, дивися, як це прекрасно, вдивися — і твоє серце сповниться усім цим. Фільми Сергія Параджанова подібні до молитов, у них треба входити, як у літургію, поступово, прислухаючись до пісень, вдивляючись у лики, а потім, в результаті, причаститися і зрозуміти, що смерті немає, є сходи, сходження. І маленький хлопчик, символ усіх наших дітей, розуміє — вітер гортає вічність. Кожен з нас вписав себе до цієї величезної книги життя. «Я людина, чие життя і душа — страждання», — тричі лунає голос у «Саят Нови». Янголи забирають душу поета, але вона воскресне так само, як воскрес у ньому хлопчик його дитинства, що піднімається на дах, щоб послухати вічність. Та він і не зникав, він завжди жив у ньому. Людина сама придумала годинник, щоб поспішати, — хлопчик розгойдується на ланцюгах біля стіни, як маятник.

«Я — глаз, лишённый век,

Я брошено на землю,

Чтоб этот мир дробить и отражать.

Но образы плывут, я чувствую, я — внемлю,

Но не могу в себе их удержать»⁷.

Кіно відображає наше життя, подібно до дзеркала. Але, на відміну від нього, має здатність утримувати і закріплювати образи не тільки на екрані, але й у душі людини. Сергій Параджанов, який чітко розумів цю велику силу кіномистецтва, свідомо насичував свій кінематограф світлом справжньої божественної Любові.

¹ Миркина З. — «Господь всемогущ, только втайне».

² Рядки з листів Й. Параджанова.

³ Волошин М. — «Хвала Богоматери».

⁴ Саят Нова — «Откуда ты (я соловью)» (пер. В. Брюсова).

⁵ Волошин М. — «Подмастерье».

⁶ Пришвин М. — із щоденника.

⁷ Волошин М. — «Зеркало».